

**Вихідні дані:** Рускуліс Л.: Лінгвофілософські погляди Вільгельма фон Гумбольдта у системі теоретико-методичної підготовки вчителя української мови. Науковий часопис НПУ імені Н. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: збірник наукових праць / Ред. кол.: Н. В. Гузій (відп. ред.). Випуск 20 (30). К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Актуалітети філологічної освіти та науки. С. 184–188.

**С. 184**

## **ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА У СИСТЕМІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Унаслідок багатовікових взаємозв'язків лінгвістичної та філософської думки сформувався один із напрямів досліджень ХХ століття – філософія мови. Вона стала невід'ємною складовою майже всіх філософських і лінгвістичних концепцій сьогодення. Звертатися до філософії мови викладачів вищих навчальних закладів у процесі підготовки майбутнього вчителя української мови спонукає те, що ця наука стимулює пізнавальну діяльність студента, пояснюючи сутність фундаментальних світоглядних ідей, що лежать в її основі, дає змогу осмислити, зрозуміти й пояснити конкретні наукові факти [7, 40].

Філософського роз'яснення вимагали і продовжують вимагати проблеми сутності та природи мови, виникнення і розвитку мови у зв'язку з розвитком людського суспільства, стосунків мови і реального світу, впливу мови на мислення і духовний розвиток людства природи мовних знаків, типології мовних форм залежно від способів їх відношення до об'єктів, природи універсалій, співвідношення між природною та штучною мовами, що є необхідною теоретичною базою для студентів вишів.

У руслі цих проблем одним із нагальних питань є ґрунтовне ознайомлення майбутніх учителів української мови із лінгвофілософською концепцією Вільгельма фон Гумбольдта на заняттях із філософії мови, теоретичного мовознавства, спецкурсах із філологічних дисциплін (актуальні питання сучасної лінгвістики, соціолінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика). Саме ці положення й визначили актуальність пропонованої статті.

**С. 185**

До проблем дослідження філософії як науки та спадку В. фон Гумбольдта зверталися мовознавці В. Брицин, О. Мельничук, А. Непокупний, Н. Озерова Г. Півторак, О. Потєбня, В. Русанівський, В. Складенко, О. Ткаченко та інші. На урахування ідей ученого у методиці викладання мови наголошували лінгводидакти О. Горошкіна, І. Дроздова, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Т. Симоненко та ін.

Мета статті – проаналізувати внесок В. фон Гумбольдта у сучасне мовознавство та місце ідей ученого у системі теоретико-методичної підготовки майбутнього вчителя української мови.

Вільгельм фон Гумбольдт – перший дослідник мови у ХІХ ст., який здійснив спробу осмислення всього мовознавчого матеріалу та сформував фундаментальні положення методу і філософії мови. У праці “Про мову каві на острові Ява” в теоретичному вступі “Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства” вчений виклав концепцію, створив власну філософію мови. Ця концепція визначається ідеями німецької класичної філософії (І. Канта, Г.- В.- Ф. Гегеля, Ф.- В. Шеллінга, Й. Гейдера, Й. Фіхте). Теоретико-методологічною основою є антропологічний підхід до мови, за яким вивчення мови слід здійснювати у тісному зв’язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурою, духовним життям [1, 36]

Як зазначає О. Радченко, інтерпретація ідей барона Фрідріха Вільгельма Крістіана Карла Фердинанда фон Гумбольдта (1767-1835) виступає у мовознавстві у якості сredo як окремих дослідників, так і цілих напрямків, що мають на сьогодні давні традиції. Кожен із інтерпретаторів Гумбольдта, як свідчить лінгвістична історіографія, виходив при цьому із власної непогрішності та правоти, розуміючи те, що саме Гумбольдт заклав у своїй лінгвістичній криптограмі та що з дуже великою допустимістю можна назвати цілісною мовною системою. Вступивши на ґрунт філософії мови у ролі “кабінетного революціонера”, Гумбольдт сам вибрав долю для своєї концепції. Вона у силу всіх суб’єктивних аспектів її формування визнається однією із таємниць мовознавства, свого роду твором лінгвофілософського авангардизму, що приховує у собі зрозумілу тільки її автору (тому й незбагненну) надією, та витікає з принципової різноманітності її можливих інтерпретацій, приймаючи одну із них для досягнення поставлених досліджуваних цілей за квазі-істинну”. Однак, не викликає сумнівів те, що лінгвофілософські досліді В. фон Гумбольдта представляють собою важливий крок за рамки обґрунтування необхідності “порівняльної фізіогноміки” народів, запропонованої Й. Гердером (1744-1803) [5, 96].

Головним у філософії мови В. фон Гумбольдта є проблема зв’язку мови і народу, нації, мови і мислення. Наслідуючи І. Канта, Г. Гегеля, учений вважав мову виявом “абсолютної ідеї”, що існує незалежно від об’єктивної матеріальної дійсності. “Мова – не просто засіб спілкування людей, підтримки суспільних зв’язків, вона закладена в самій природі людини й необхідна для розвитку її духовних сил та формування світогляду” [2]. Гумбольдт розглядає мову як “дух”, притаманний людині через її особливу природу, а історію людства як найвищий прояв “абсолютного духу”, абсолютної ідеї. Мова народу, нації – творення духу народу, його форма і засіб спілкування [3, 60]. Поняття “народний дух” Гумбольдт тлумачить у контексті виявлення умов та причин відмінностей мов. Вважаючи недостатнім лише один звуковий аспект для пояснення відмінностей і специфіки мов, він шукає вищий принцип, що може пояснити ці відмінності та специфіку. Таким принципом стало поняття “народний дух”. Гумбольдт стверджував, що мова є ніби зовнішнім виявом

духу народу; мова народу є його дух і дух народу є його мова – важко уявити собі щось більш тотожне. Від дії духу в мові залежить сам принцип утворення мови, її форм та структури. Мови, відповідно, наділені силою, що впливає на дух. І цей вплив має всебічний і гармонійний характер. Мова і дух народу нерозривні [1, 39].

Мова, що не є, на думку Гумбольдта, вільним продуктом конкретної людини, а належить усій нації, виступає в якості перехідного пункту від суб'єктивності до об'єктивності, від завжди обмеженої індивідуальності до охоплюючого одночасно все в себе буття, оскільки саме в мові змішуються, очищаються та перетворюються способи уявлення усіх віків, статей, станів відмінностей у характерах та інтелектах одного і того ж етносу, а потім, у результаті переходу слів із інших мов, – різних націй, і, нарешті, у ході все більше тісних контактів, – всього роду людського [5, 98].

Особливою першоосновою, що не залежить від матерії та розвивається за своїми законами, В. фон Гумбольдт розглядає свідомість. Значний вплив на лінгвофілософську концепцію В. фон Гумбольдта мало вчення І. Канта про протиріччя чистого розуму. Мовознавець показує, що спроба розуму дати відповідь на питання про те, що таке мова, призводить до вияву антиномій, які, характеризуючи мову з різних, іноді протилежних боків, розкривають саму сутність мови у складному переплетенні її ознак [1, 36]. Гумбольдт наголошує, що “Внаслідок взаємозалежності мислення та слова стає зрозумілим, що мови, власне, суть засобу не зображення вже пізнаної істини, а набагато більше, – відкриття ще досі непізнаного. Різниця між ними полягає в не у звуках і знаках, а у світосприйнятті (Weltansicht) як такому. Сума пізнання виступає нивою, що підлягає обробці людським духом, між всіма мовами і незалежно від них, посередині; людині властиво наблизитися до тієї суб'єктивної сфери не інакше, як відповідно до свого способу пізнання та сприйняття, тобто суб'єктивним шляхом, оскільки об'єктивна істина породжується всією силою об'єктивної індивідуальності. Це можливе лише за допомогою мови” [2].

### С. 186

Як зазначає Ф. Бацевич, теоретико-методологічну концепцію В. фон Гумбольдта визначають такі ознаки:

- 1) синтез натуралістичного і діяльнісного принципів вивчення мови і людини: мова визначається ним як організм духу і як його самодіяльність;
- 2) бачення об'єкта як внутрішньо суперечливого, антиномічна природа мови (діалектичний підхід);
- 3) онтологічний об'єкт розглядається як певна цілісність, хоча методологічно допускається певний аналітизм (системно-цілісний підхід до мови);
- 4) пріоритет динамічного, процесуального підходу над структурно-статистичним; пріоритет опису живої мови (мовлення) над структурою мови;
- 5) розуміння мови як організму, що породжує себе;

6) розуміння позачасового (панхронічного) погляду на мову над історичним аналізом руху мови в конкретні епохи;

7) поєднання інтересу до живої різноманітності реально існуючих мов і мови як спільного надбання людства;

8) відмова від опису мови лише зсередини її самої, зіставлення мови з іншими видами духовної діяльності людини, насамперед із мистецтвом;

9) поєднання філософсько-абстрактного погляду на мову із детально-науковим підходом до її вивчення [1, 37].

Загалом метод Гумбольдта можна кваліфікувати як філософську антропологію (вчення про людину). Учений, спираючись на дані мови, культури, історії та інші науки, мріяв про створення порівняльної антропології. Він був переконаний, що за допомогою мови можна пізнати усе багатство світу в його єдності. Найважливіший фактор у концепції вченого – людина. Гумбольд зазначає, що “Людина думає, відчуває і живе тільки у мові і повинна бути спочатку сформована ним, щоб розуміти мистецтво, яке навіть не впливає через мову. Але вона відчуває і знає, що мова для неї – лише засіб, що поза мовою існує певний невидимий простір, який вона за допомогою мови прагне освоїти” [2].

Як наголошує О. Радченко, через ідею порівняльної антропології, свого роду варіанту гердерової “порівняльної фізіогноміки народів” Гумбольд робить подальший шлях від гносеологічної характеристики мови до ідеї порівняння мов. Метою такої порівняльної антропології він вважає співставлення своєрідності морального характеру різних людських колективів та їх порівняльну оцінку. Така антропологія розглядає “видовий характер” людини у цілому як щось відоме, і лише шукає його індивідуальні відмінності, відокремлюючи просто випадкові та перехідні від існуючих та довготривалих, досліджує їх характер, виявляє їх першопричини, визначає їх цінність, досліджує, як із ними слід поводитися, та передбачає подальший хід їх розвитку. Прагматичні цілі такої антропології дозволяють Гумбольдту прийти до висновку, що знання характеру однієї нації неможливе без дослідження характеру іншої, з якою та знаходиться в тісних взаємозв’язках [5, 103].

Рушійною силою еволюції мови вчений вважав діалектику самої мови, її антиномічну природу, а саме:

1. Антиномія мови і мислення (з одного боку, мова – це орган, що утворює думку; з другого, дух людини постійно прагне звільнитися від пут мови).

2. Антиномія довільності знака і мотивованості елементів мови (звук – це представник предмета: поняття – погляд людини на предмет).

3. Антиномія об’єктивного (стосовно людини) і суб’єктивного (стосовно того, що пізнається) в мові.

4. Антиномія мови як діяльності і як продукту (результату) діяльності.

5. Антиномія мови і мовлення.

6. Антиномія розуміння і нерозуміння (слова отримують свою визначеність лише в мовленні окремої особи) [1, 42].

В. фон Гумбольдт постійно наголошував на нерозривності понять “мова” і “народ” (“нація”), “мова” і “культура”. За його твердженням, мова є надбанням окремого народу, а народ – це спільність людей, що розмовляє однією мовою. За Гумбольдтом, народ (нація) – це така форма вияву людського духу, яка має мовний статус. Мова і духовна сила народу розвиваються не окремо одна від одної і не послідовно одна за іншою, а становлять нерозривну дію інтелектуальної здатності [1, 38].

Як підкреслює О. Селіванова, Гумбольдту належить розроблення вчення про зовнішню і внутрішню форму мови. На його думку, форма мови є тим специфічним способом, який обирає мова для вираження думки. Зовнішня форма мови репрезентує внутрішню – позамовний зміст, спосіб, за допомогою якого мислення втілюється в мовних формах. Форми мови є результатом породження і мовного синтезу, а не відбитку реалій світу [6, 110].

За В. фон Гумбольдтом, внутрішня форма різних мов у різних народів неоднакова й одвічно первісно неоднаково досконала, від чого залежить місце тієї чи іншої мови серед інших мов. Кожна нація, на думку Гумбольдта, має свою розумову силу як національне вираження абсолютної ідеї. Людина сприймає навколишній світ через призму своєї мови, через її внутрішню форму. Отже, мова – це своєрідний посередник між зовнішнім світом і внутрішнім духовним світом людини. Світ сприймається людиною через сітку його мови [3, 61].

## С. 187

Учення Гумбольдта про мову як світобачення народу тісно пов’язане з положенням про її творчий характер та енергетичну сутність. Мова, за Гумбольдтом, – жива діяльність людського духу, єдина енергія народу, що впливає з глибин людського єства і пронизує все його буття [1, 41]. Учений стверджує, що мова “не просто є, як звичайно стверджують, відбитком ідей конкретного народу, ... вона є сукупною духовною енергією народу, що якимось чаклуванням складається у звуки, і цьому вигляді зрозуміла іншим завдяки взаємозв’язку її звуків і знову породжує подібну енергію них, їх особливим способом” [2].

Розуміння мови як енергії було якісно новим у науці про мову та в лінгвофілософії. Формою існування мови в такому аспекті стає розвиток. Якщо мова – це енергія, то її можна розглядати як організм, який постійно і вічно себе породжує. У своїх міркуваннях про сутність і природу мови Гумбольдт висуває ідею про необхідність розрізнення двох модусів існування явищ мови – мови (як ергону) і мовлення (як енергейі). Він говорить, що сутність мови виявляється в самому акті її відтворення. Живе мовлення є першим та істинним станом мови: цього ніяк не можна забувати, досліджуючи мову, якщо ми хочемо увійти в живу сутність мови. Мислитель говорить про існуючі в мові антиномії (внутрішні напруження системи мови, які її не руйнують) діяльності й результату, мови і мовлення, що відіграли величезну роль у розвитку науки про мову, оскільки, з одного боку, виявилися сформульованими теоретичні

основи вивчення живих мов, діалектів, ідеостилів окремих людей, а з іншого – мови як абстрактної системи, що організована і функціонує за властивими системам законами [1, 41].

На думку О. Мельниченка, Гумбольдт вважає слова і правила не фіктивними продуктами наукового аналізу, а реальними продуктами мовлення, а мовна діяльність розглядається в нерозривному зв'язку діяльністю мислення [4, 6]. “Мова є орган, який формує думку. Інтелектуальна діяльність, цілком духовна, глибоко внутрішня і така, що проходить у певному розумінні безслідно, через звук матеріалізується у мовленні і стає доступною для чуттєвого сприймання. Тому інтелектуальна діяльність і мова являють собою єдине ціле” [2].

Отже, розглядаючи взаємозв'язок мислення (інтелектуальної діяльності) та мовлення, Гумбольдт говорить про нього як про єдність ідеального і матеріального. Але слід мати на увазі, що матеріальне для Гумбольдта не є першоосновою буття, і фізичне, матеріальне мовлення не є первинним у загальній сфері мови. Згідно з постулатом об'єктивного ідеалізму, матеріальне є лише результатом матеріальної ідеї. Тому фізичне мовлення є лише виявом ідеальної мови, яка існує і душі народу.

При всій категоричності наведеного твердження Гумбольдта про суть мови як процесу мовної діяльності таке розуміння мови в його концепції проводиться непослідовно чи, в усякому разі, непрямолінійно. Говорячи, з одного боку, що реальна мова виявляється тільки у мовленні, Гумбольдт, з другого боку, неодноразово протиставить мову і мовлення (в його розумінні) як два різні аспекти мови чи як дві її сфери. Багатотомова європейська традиція розробки мовознавчої проблематики, в якій мова розуміється як сукупність компонентів мовної структури, знайшла відображення і в працях Гумбольдта. Практично в усіх своїх конкретних описах окремих мов, у їх порівняльному аналізі, в типологічних зіставленнях, огляду їх історичного розвитку Гумбольдт характеризує кожен мову саме як систему її граматичних форм і сукупність лексичного матеріалу і зовсім не звертається до характеристики особливостей мови як процесу мовної діяльності [4, 6].

Як зазначає О. Селіванова, заслугою В. фон Гумбольдта стало формування нової лінгвістичної методології, як-от:

1) повернення до антропоцентричних принципів дослідження мови, ігнорованих мовознавством Середньовіччя і XVIII столітті;

2) упровадження діяльнісного підходу до мови як одночасно і живого організму духу, і творчої діяльності (енергії) людського духу, яка є підґрунтям усіх видів людської діяльності;

3) уведення телеологічного підходу, що полягав у розгляді мови як засобу досягнення певних цілей, зокрема, взаєморозуміння тих, хто користується однією мовою;

4) надання пріоритету динамічній стороні мови як сукупності актів мовленнєвої діяльності;

5) відмова від опису мови, позбавленого зв'язків з іншими видами людської діяльності (культурою, свідомістю, мисленням);

б) формування системно-цілісного погляду на мову, її внутрішню й зовнішню форму в діалектичному співвіднесенні протилежностей (антиномій), що було взято на озброєння Ф. де Соссюром і неогумбольдтіанцями;

7) розгляд мови як відтворення мовної здатності, що актуалізується за допомогою суб'єктивної активності мовця [6, 110].

Отже, проведене дослідження дає змогу стверджувати, що ідеї видатного німецького мислителя і мовознавця кінця XVIII – поч. XIX ст. Вільгельма фон Гумбольдта є невід'ємною складовою теоретико-методичної підготовки майбутнього вчителя української мови.

#### Література

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: Підручник / Бацевич Флорій Сергійович – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 240 с. (Альма-матер).
2. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 398 с.
3. Кириченко Г.С., Кириченко С.В., Супрун А.П. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.: у 2 ч. / Г.С Кириченко, С.В. Кириченко, А.П. Супрун. – К. : Видавничий Дім “Ін-Юре”, 2008. Ч II : Основні етапи науки про мову. – 2008. – 224 с.
4. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства / О. Мельничук // Мовознавство, 1997. – № 2-3. – С. 3-19.
5. Радченко О. А. Лингвофилософские опыты В. Фон Гумбольдта и постгумбольдтианство / Вопросы языкознания, 2001. - № 3. – С. 96-124/
6. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / Селіванова Олена Олександрівна. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
7. Жаборюк О.А. До питання про філософські аспекти мовознавства / О. Жаборюк // Мовознавство. – 2006. – № 1. – 2006. – С. 39-43.

#### Анотація

У статті розглядають лінгвіфілософські погляди видатного німецького мислителя і мовознавця кінця XVIII – поч. XIX ст. Вільгельма фон Гумбольдта та їх роль у системі теоретико-методичної підготовки майбутнього вчителя української мови.

#### Аннотация

В статье рассматривают лингвофилософские взгляды выдающегося немецкого мыслителя и языковеда конца XVIII - нач. XIX в. Вильгельма фон Гумбольдта и их роль в системе теоретико-методической подготовки будущего учителя украинского языка.

#### Summary

The article is reveals problem of linguistic and philosophical ideas the famous German philosopher and linguist late XVIII - early XIX century Wilhelm von Humboldt and their role in the theoretical and methodological training of future teachers of Ukrainian language.

Ключові слова: філософія, мова, мислення, мовна діяльність, нація, культура, теоретико-методична система.

Ключевые слова: философия, речь, мышление, речевая деятельность, нация, культура, теоретико-методическая система.

Key words: philosophy, language, thinking, language activities, nation, culture, theoretical and methodical system.